

OKTÓBER ÉS A „TÖRTÉNELEM-CSINÁLÁS”

BÁLINT ISTVÁN

A Nagy Október ötvenéves. Ötven évvel ezelőtt új irányt vett az emberiség történelme, és azóta, ilyen vagy olyan formában, szinte minden történelmi eseményen rajta van ennek a fordultnak a bélyege. Az októberi forradalom azonban nemcsak egyszerűen a további fejlemények irányát megszabó történelmi esemény, mint mondjuk Amerika fölfedezése volt. A szocializmus korszakának megnyitása is, és ezért, amíg ez a korszak tart, a szocializmus építői mindig visszatérnek hozzá, hogy tanuljanak, bátorságot merítsenek belőle, inspirációt nyerjenek tőle. Ez teszi Októbert időszerűvé. Az, hogy minden évben, minden alkalommal, más helyzetben, más kérdésben kérünk tőle tanácsot.

Ma is így van. A világ és a szocializmus fejlődése, nemcsak nálunk, de világszerte is, tudatosított egy problémát: hogyan és milyen mértékben „csinálja történelmét” az ember, mennyire szabja meg a továbbfejlődés irányát és mennyire alakul az tőle független vak erők, mindennapos egyedi tettek és döntések véletlenszerű eredőjének hatására? Világviszonylatban így vetődik fel a kérdés: a gazdaság és a technika fejlődésével létrejött hatalmas apparátus teljesen megköti-e az ember kezét, olyannyira, hogy ezzel a gazdasági hatékonysággal szemben csak a kezdeti kapitalizmus anarchiáját, a szegénység és elmaradottság illuzórikus szabadságát választhatja? A szocialista országokban általában így: csak a bürokratikus, technokratikus irányítás és a piac anarchiája között lehet-e választani? Nálunk pedig: hogyan kell megteremteni egy olyan társadalmat, amely a bürokratikus etatizmust és a szabad piac anarchiáját egyformán kizárja, amely szavatolja a társadalmi harmóniát a részek önállóságának elfojtása nélkül, amely lehetővé teszi a részek — vállalatok, kommunák, sőt közvetlen termelők — szabad önálló tevékenységét, anélkül, hogy ez a közösség felborításával járna, anarchisztikus irányzatokat szülne?

A „történelem-csinálásnak” ezt a nagy titkát próbáljuk ellesni Októbertől. Ebben a megvilágításban vizsgáljuk: mi a tudatos döntés szerepe a nagy történelmi eseményekben, mennyire alakulnak pusztán az objektív tényezők hatására, és mennyiben emberi akaratok, eszmék eredményei; milyen a viszony az objektív tényezők és szubjektív döntések, a szabadság és a kötöttség között?

1.

A marxi tanítás gyakran fel nem ismert vagy félreismert lényege a szabadság és kötöttség dialektikájának megfogalmazása. Az ember szabadon formálja életét, társadalmát, a maga világát, szabadon csinálja a történelmet. A társadalomban nincs semmi, amit nem az emberek tevékenysége hoz létre; nincs semmilyen törvény, amely független az emberek akaratától, fellépésétől; az elidegenült hatalmak, társadalmi erők emberfölöttisége csak látszat, amely mögött emberi viszonyok rejlenek; a történelemben nincs semmi fatalizmus, automatizmus, amely az emberek nélkül, azok ellenére is érvényesül. A társadalmat létrehozó, a történelmet formáló emberi tevékenység azonban nem az egyed, hanem a tömegek műve. Éppen ezért a tömegek tevékenységének iránya, mérete, intenzitása, a rengeteg egyedi aktivitásból kialakuló eredő sok mindentől függ, köztük elsősorban olyan tényezőktől, amelyek egyformán hatnak minden egyedre: a termelőerők fejlettségének adott fokától, a létfenntartáshoz szükséges gazdasági aktivitástól és annak formától, az eközben kialakult társadalmi viszonyoktól, valamint mindennek ideológiai vetületétől, amelynek révén a problémák tudatosodnak. Marx tanításában a dialektikus viszony mindkét eleme megvan: az elidegenült, tárgyiasult hatalmak látszatának leleplezése, az emberi szabadság igénylése, és az egyedek társadalomba olvadása törvényszerűségeinek vizsgálata. Gazdag munkásságában azonban elkerülhetetlen volt, hogy hol az egyik, hol a másik elemre tevődjön a hangsúly, ami részben megkönnyítette a félreértéseket, egyoldalú leegyszerűsítéseket, hisz minden irányzat híve találhat benne idézeteket.

A marxizmus lényege ez a kettősség marad. Erről a lényegről azonban sokszor és viszonylag korán megfeledeztek. Marx tanításában olyan forradalmi újdonságként jelentkezett a társadalmi-gazdasági élet törvényszerűségeinek felismerése, hogy könnyen elhomályosíthatta a jóval fontosabbat: a dialektikus kettősséget. Ezért írhatta már Paul Lafargue: „A gazdasági determinizmus új fegyver, amelyet Marx adott a szocialistáknak, hogy rendet teremtsenek a történelmi tények zürzavarában, amit a történészek és filozófusok nem tudtak sem rendezni, sem megmagyarázni.” Ezután már nem sokáig váratott magára a kettősség feladásának követelése, amit legismertebb formájában Bernstein fogalmazott meg. Szerinte ugyanis az ember gazdaságot formáló erejére — az ő megfogalmazásában az állami-politikai tényezőkre, a politikai forradalomra, a proletariátus diktatúrájára — való hivatkozás belső ellentmondás, hegeli maradvány a marxizmusban, amelytől meg kell szabadulni, mert „valahányszor azt látjuk, hogy a gazdaságból, mint a történelmi fejlődés alapjából, kiinduló elmélet kapitulál az elmélet előtt, amely az egekig emeli az erő kultuszát, Hegel valamelyik álláspontjára bukkanunk”.

Ebből a logikus következtetés az lenne, hogy mindent a gazdasági fejlődés automatizmusára kell bízni. Ehelyett azonban Bernstein következtetése az az ismert jelszó lett, hogy a mozgalom minden, a cél nem lényeges, amiben egyrészt benne van a forradalmi átalakulás céljáról való lemondás, másrészt annak az ideológiának a bírálata, amely „az anyagi tényezőt a fejlődés mindenható erejévé teszi”, hogy mindkettő helyébe a közvetlen célokra törekvő mozgalom erkölcsi nagysága és értékei lépjenek.

Eppen ezért nem jelent semmilyen ellentmondást, hogy a szociáldemokrácia keretében a társadalmat átalakító forradalmi erőről, mint hegeli maradványról, való lemondás után megindult a vita arról, hogy pusztulásba viszik-e a kapitalizmust saját belső törvényszerűségei. Ebben a vitában a revizionista szárny feladta a forradalmi átalakulás elméletét, mert a „proletariátus érdekei ma imperative megkövetelik, hogy kerülje mindazt, ami céltalan erőszakpolitikára provokálná az uralkodó osztályokat”, s mert „a mai állami hadsereg olyan kolosszális fölényben van a „polgárok” rendelkezésére álló fegyver fölött, hogy szabály szerint illuzórikussá tesz minden ellenállást” (Kautsky); de azt is, hogy a gazdasági fejlődés a kapitalizmus belső törvényszerűségével folytán új társadalomhoz vezet. Ehelyett az új társadalmat valami ködös messzeségbe tolta, a „mozgalom erkölcsi erejétől”, a békés politikai fejlődéstől várva a megoldást.

A másik szárny azt igyekezett kimutatni, hogy a kapitalizmus belső gazdasági fejlődése során eljut egy pontra, amikor saját gazdasági törvényszerűségei képtelenné teszik a továbbfejlődést, csődbe juttatják. Mert „ha gazdasági szempontból nézve nem elkerülhetetlen a kapitalizmus bukása, akkor a szocializmus sem léphet a kapitalizmus helyébe gazdasági, hanem csakis gazdaságon kívüli, politikai vagy pszichológiai és etikai okokból. Ezzel a szocializmus szükségességének magyarázásánál feladták az anyagi alapot, annak levezetését a gazdaságból és a gazdaságra alapozását... Az anyagi alap feladása okvetlenül a szocializmustól a revizionizmushoz vezet”. (Grossmann)

Másban látták azonban ezt a végpontot. Rosa Luxemburg szerint a kapitalizmus végét az jelenti, hogy nem tudja elhelyezni az értéktöbbletet. Szerinte a kapitalizmusnak a kapitalizmus előtti környezetre van szüksége. Mihelyt ezt a környezetet átalakítja, nem tud többé létezni. Marx tévedett, fejtegeti, mert ezt a környezetet nem vette figyelembe, az ő akkumuláció-sémája csak akkor lesz reális, ha a nem kapitalista környezet eltűnik. „Abban a pillanatban, amikor a bővített újratermelés marxi sémája megfelel a valóságnak, bekövetkezik a vég, az akkumuláció mozgásának történelmi határa, tehát a kapitalista termelés vége.”

Azok szerint viszont, akik bírálták Rosa Luxemburgot, a kapitalizmus bukását nem az okozza, hogy túl sok az értéktöbblet — tehát nem tudja elhelyezni, realizálni —, hanem az, hogy túl kevés, tehát a kapitalista akkumuláció hiánya viszi a bukáshoz. Mint Grossman írta: „A munkásosztály elszegényedése és a növekvő tartalék hadsereg nem primáris alaptényező Marxnál, amelyből a bukást levezeti, hanem azok is a kapitalizmus fejlődésének bizonyos fokán a tőke-akkumuláció szükségszerű következménye. Ez az elsődleges ok, amely végül a fejlődés bizonyos fokán, a felhalmozott tőke elégtelen termékenysége folytán a kapitalizmus bukásához vezet.” (Az utóbbi ide vonatkozó előadásai 1926—27-ben hangzottak el, de gondolatkörében az októberi forradalom előtti korszakhoz kapcsolódnak.)

A különféle elképzelések ellenére a szociáldemokraták — sőt általában a Lenin előtti marxizmus — minden áramlatának, irányzatának és képviselőjének volt egy közös vonása: a determinizmus egy sajátos értelmezése. Ennek lényege: a társadalmi átalakulás csakis egy lassú fejlődés végpontján következhet be, amikor ennek a fejlődésnek az

eredményeként a termelőerők már nem férnek a régi termelési viszonyok közé (Marx); amikor a lassú mennyiségi változások eljutnak a minőségi ugrás szakaszába (Engels); amikor a további kapitalista akkumuláció képtelenséggé válik (Rosa Luxemburg, Grossmann stb.); amikor a proletariátus pártja megszerzi a többséget (revizionisták). Ennek a determinizmusnak a hívei tehát még Marxra és Engelsre is hivatkoznak. Az ő igazukat mutató idézetek mellett azonban ott vannak az ellenkező előjelűek: Engels már 1844-ben arról írt, hogy minden percben várható a vihar, amely elsöpri a kapitalizmust, Marx lehetségesnek tartotta, hogy az 1848. évi polgári forradalmak szocialista forradalomba menjenek át stb.

Ennek a felfogásnak a gyökere nem is annyira a fejlődés automatizmusának hirdetése, mint a társadalmi rendszerek — ősközösség, rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus — sémájának abszolutizálása. Ezzel azonban itt most nem foglalkozhatunk, meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy az egész Lenin előtti marxizmus túl nagy szerepet tulajdonított a fejlődés automatizmusának, egy determinizmusnak, amely csak ebben az esetben engedte meg, ismerte el az emberi tevékenység lehetőségét, amely abból indult ki, hogy a társadalmi rendszereknek, éppúgy, mint az élőlényeknek, megvan a születésük, fejlődésük és haláluk, s haláluk csak fejlődésük csúcán következhet be, amikor ők maguk már nem fejlődhetnek tovább, az új feltételei viszont megérlelődtek.

A determinizmus ilyen értelmezése állott a mögött a felfogás mögött, hogy a szocializmusnak először a legfejlettebb országokban — lehetőleg egyszerre többben — kell diadalmaskodnia, az elmaradott, a kapitalista fejlődésnek csak a legelején álló Oroszországban azonban a szocialista forradalom lehetetlen. Most már elmondhatjuk, hogy ez a felfogás a forradalom egyik nagy akadályja volt. A szocialista forradalom lehetetlen, egy hosszú kapitalista fejlődésnek kell következnie — ez volt az általános meggyőződés. Ezért mondtak le a hatalomról az ideiglenes kormány javára a mensevikek és eszerek, amikor még többségben voltak. Ezért lett az a legfőbb érv a forradalmi munkásosztállyal szemben. (Reed idézi, hogy még október 24-én is ilyen szónoklatok hangzottak el: „Engels és Marx mondja, hogy a proletariátusnak mindaddig nincs joga átvenni a hatalmat, amíg fel nem készült rá. A burzsoá forradalomban, amilyen ez... a hatalom átvétele a tömegek részéről a forradalom tragikus végét jelenti... Trockijnak, mint szociáldemokrata elmélet tudósnak, elleneznie kellene azt, amiért most síkraszáll.”) Ezért tudta Lenin olyan nehezen és lassan megnyerni még a bolsevikokat is. (Trockij írja *Permanens forradalom* című könyvében, hogy még Kamenyev is utópistának tartotta Lenint, mert hát a proletár forradalomnak először Angliában kell kitörnie.)

Ezzel a felfogással és a determinizmus egész előző marxista értelmezésével szemben Lenin megfogalmazta a determinizmus egy új értelmezését, melyet meggyőződésünk szerint a filozófusok mindmáig nem dolgoztak fel és nem hasznosítottak eléggé. Ennek az új értelmezésnek egyik eleme még akkor kialakult, amikor mindössze 800 bolsevik volt. Ez az elem: a szubjektív tényező szerepe. A „munkásosztály kollektív énjével” szemben, azzal szemben, hogy „az egész népnek kell benne részt venni, különben tízegynéhány entellektüel a zöld asztalnál

dönt a szocializmusról, és kényszeríti ki azt” (Rosa Luxemburg), a tudatos kisebbség szerepe — Lukács megfogalmazásában — kétszeres szakítás a fatalizmussal. Egyrészt szakít a fejlődés automatizmusának hirdetésével, azzal a hittel, hogy a fejlődés önmagától elvisz bárhova, a régi társadalom olyan fokára, amikor egy ujjal a kiásott sírba lehet lökni, hogy helyébe az új lépjen. Másrészt szakít azzal a hittel, hogy a proletáriátus önmagától, pusztán a gazdasági fejlődés hatására történelmi küldetésének és feladatának tudatára ébred. Ezt a lukácsi megfogalmazást kiegészíthetjük a determinizmus új értelmezésével, amely nem a részletekkel, hanem a marxizmus lényegével, a szabadság és kööttség dialektikus kettősségének felismerésével áll összhangban: az emberek teljes egészében maguk formálják történelmüket, abban nincs semmilyen tőlük független, felettük álló determinizmus, csak hogy egyrészt szükségszerűen elvesznek a mindennapok apróságai között — és ez korlátot szab annak, amit elérhetnek —, másrészt minden cselekedetüknek át kell mennie tudatukon, az tehát, aki (akár egy egyén, akár egy tudatos kisebbség) ezt a tudatot formálni tudja, vagy akár csak a passzív többséggel szemben tudatos akciót hajt végre, olyan tettekre képes, amelyek a hétköznapi adottságából semmiképpen sem vezethetők le.

A probléma csak abban van, hogy ez a tudatos hatás mikor és meddig érvényesülhet. A lényeg azonban ez marad: mivel a történelmet az emberek szabad, tudatos tevékenysége formálja, történelmet csinál az, aki ezt a tudatot formálni tudja. E tudatformálás igénye a lenini pártelmélet lényege. (Lenin korában a céltudatos kisebbség szerepének ilyen hirdetése a fatalizmussal való forradalmi szakítás volt, azóta azonban már annak példáját is láttuk, hogy egy maroknyi náci öngyilkosságba is bele tudott vinni egy egész népet). És az októberi forradalom Leninnek adott igazat: hónapokig nem is annyira az elenyésző kisebbségben lévő bolsevikok, mint inkább tudatos programjuk, sőt még csak nem is programjuk, hanem csak jelszavuk: békét, földet, kenyeret!, siettetni az erjedést, és végül egy maroknyi fegyveres akciója véget vet a végeláthatatlan vitáknak, és új irányt ad a történelemnek.

A determinizmus lenini értelmezésének másik eleme — a szubjektív tényező szerepének fokozottabb kihangsúlyozása mellett — az a felismerés, hogy a szubjektív erő, a tudatos kisebbség hatásának föltételeit, a társadalom megváltoztatásának lehetőségét nem a fejlődés valamilyen csúcán teremti meg — most már azt is világosabban látjuk, hogy a fejlődés önmagától soha nem ér el olyan pontot, amelyen túl már nem mehet, amelyen minőségi változást kell előidéznie (másképp az emberiség többsége nem rekedhetett volna meg a kapitalizmus előtti fázisok valamelyikén), és ha a sajátos körülmények folytán mégis eljut egy ilyen pontra, akkor sem a minőségi változás az egyetlen lehetőség, hanem az elpusztulás is —, hanem olyan sajátos körülmények összejátszása által, amelyek között — a forradalom tapasztalatait később elméletileg általánosító lenini megfogalmazás szerint — az elnyomott osztályok nem tudnak többé a régi módon élni, az uralkodó osztályok pedig nem tudnak a régi módon uralkodni, igazgatni.

Oroszországban ezeket a körülményeket a háború teremtette meg. „Ha nem volna háború, akkor Oroszország éveken, sőt évtizedeken át

el lehetne a kapitalizmus elleni forradalom nélkül. Háborúban ez objektíve lehetetlen: vagy pusztulás, vagy a forradalom a tőkés ellen” — írta Lenin, majd hozzátette: „az imperialista háború rendkívüli mértékben meggyorsította a fejlődést.” Az emberi történelem ugyanis, éppen azért, mert nincs benne semmi emberek fölötti, emberektől független determinizmus — mint az úgynevezett mozdulatlan társadalmak példája mutatja — a hétköznapok egyhangú ismétlődése, nemzedékek pusztja egymásra következése mindaddig, amíg valami meg nem bolygatja ezt az egymásra következést.

Nyilvánvaló, hogy a legfőbb bomlasztó erő az elégedetlenség ezekkel az ismétlődő hétköznapokkal. Már Lenin előtt világos volt azonban, hogy az elégedetlenség fő forrása nem a körülmények túrhetetlensége, hisz ahhoz is, hogy az ember túrhetetlennek érezze a körülményeket, sok mindenre van szükség, köztük elsősorban a helyzet rosszabbodására — sőt néha javulására —, az elégedetlenség és a változtatás lehetőségének tudatosodására, annak felismerésére, hogy nem pusztán egyedi sorsról van szó, és ennek alapján a megfelelő emberi közösség kialakulására. A lenini feltétel azt jelenti, hogy a hétköznapok már nem ismétlődhetnek a régi módon, mert az ismétlődés az uralkodók és az elnyomottak számára egyaránt elképzelhetetlen. Elméletben ilyen körülményeket teremthet az is, hogy a fejlődés eléri csúcspontját, ahonnan a régi keretben már nem mehet tovább. Tehát beléfér a régi marxista tétel is, de jóval szélesebb annál, mert kizárja a fejlődés automatizmusát, azt a fatalista hitet, hogy a fejlődés önmagától elérhet egy csúcspontot, és ha mégis eléri, akkor automatikusan bekövetkezik a változás. „Ha a szocializmus csak akkor valósítható meg, amikor már mindenki teljesen érett, akkor még ötszáz év múlva sem látunk szocializmust” — mondta Lenin az októberi napokban, akkor, amikor még a Központi Bizottság október 16-i ülésén is olyan vélemények hangzottak el: „Ha itt lesz a felkelés pillanata, lesznek majd technikai erők is”.

A háború kettős értelemben teremtette meg a Lenin által említett körülményeket. Egyrészt a tömegekben megingatta a rendszerbe vetett hitet, irányítói előtt pedig a vereségnek, a hadsereg ellátásának nehézségei tárták fel a rendszer gyengeségét. Másrészt, amikor ez lehetővé tette a háborúval és a rendszerrel szembeni elégedetlenség kirobbanását a februári forradalomban, a háború folytatása volt az a tényező, amely rohamosan bomlasztotta a régi rendet, a régi kereteket. És az októberi forradalom döntő tényezője a régi rendnek ez a megbomlása — ismét odajutunk tehát: nem a fejlődés automatizmusa, hanem éppen azok a körülmények, amelyek megszakították ezt az automatizmust, kizökkentették a régi kerékvágásból, megszüntették a hétköznapok ismétlődését, és minden régi keret, a társadalmat összetartó erő felbomlásával megteremtették azt az amorfi állapotot, amelyben a társadalom válaszút elé került: vagy mindenáron helyreállítani a régit, vagy létrehozni az újat, mert különben a társadalom nem tud működésben maradni. Lenin és a bolsevikok érdeme, hogy ezt a dilemmát az új javára döntötték el.

A cárizmus ugyanis a legszervezettebb társadalom volt. (Reed írja, hogy hónapokkal a cárizmus megdöntése után is egyenruhás tisztviselők jártak a hivatalokba, és Szokolov szenátort, a forradalom tetőpontján nem engedték be a szenátus ülésére, mert egyenruha nélkül

jelent meg.) Megdöntésével eltűnt a társadalmat összetartó erő, az a keret, amely a társadalom életét lehetővé teszi, az az erő, amely működésben tartja a hadsereget, kenyérről gondoskodik a városoknak stb., egyszóval életben, működésben tartja a társadalmat. A forradalom történetírói egyöntetűen a régi rendnek ezt a megbomlását emelik ki. „Az egész forradalmi korszak legdrámaibb jelensége — írta Joel Carmichael — az orosz hadsereg erkölcsének megbomlása. A háború alatt a cári tekintéllyel tizenöt és félmillió embert olvasztottak bele a hadseregbe, és ezzel az addigi történelem legnagyobb emberi koncentrációját hozták létre. Amikor a februári forradalom kitört, még mindig kilencmillió ember volt a zászlók alatt, alkotta a hátszági kaszárnyákban, kiképző táborokban stb. állomásozó erőt. A fronton majd hétmillió ember volt. Közel egymillió dezertált a cárizmus bukása és a bolsevikok hatalomátvétele közötti hónapokban. Az embereknek ez a hatalmas összessége az ideiglenes kormány alatt rosszul ellátott, éhező, rosszul felöltöztetett, dühös tömeggé vált, amelyet a békevágy fűz össze. Az a társadalmi forrongás, amely a cárizmus bukását követte, csakis a katonai fegyelem megbomlásával vált lehetségessé, és fordítva, a társadalmi forrongás a csapatok megbomlásának hatalmas tényezője lett.” A többi történész az árak szakadatlan emelkedéséről, az éhség terjedéséről, élelemért órák hosszat sorban álló emberekről, razziázó rendőrökkel fegyveres harcba keveredő tisztekről ír.

A keretben tartó, működtető, összetartó erők megbomlása, a megszokott hétköznapiaknak ez a megbomlása tette lehetővé az elégedetlenség feltörését. Felszínre hozta a hadsereg elégedetlenségét, nem egyszerűen a háborúval, hanem a mind túrhetetlenebb helyzettel. (Itt is szerephez jutott a leegyszerűsítő sematizmus: a hadsereg követelése nem egyszerűen az volt, hogy vessenek véget a háborúnak, hanem az, hogy vagy lásák el a hadsereget, vagy fejezzék be a háborút.) „A katonák nem hajlandóak tovább harcolni” — írta Lenin. De felszínre hozta a parasztság évszázadok alatt felhalmozódott elégedetlenségét is. Birtokfoglalásokról, kastélyok felgyújtásáról tudósítanak a történetírók. A munkásosztály elégedetlenségét fokozta a terjedő éhség, a gyárak leállítása, a fokozódó gazdasági zűrzavar, a sok nemzetiségű Oroszország nemzetiségeinek elégedetlenségét pedig a nemzeti elnyomás egész régi rendszere.

Ez a sokfajta elégedetlenség teljesen felbomlasztotta a társadalmat. A teljes felbomlás pedig egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy megmozdultak a különben hétköznapiakban elvesző tömegek, másrészt azzal, hogy az ideiglenes kormány már semmit sem tudott szembeállítani a készülő forradalommal. A pétervári helyőrség már október 17-én a szovjet mellett foglalt állást, a gyárak nyíltan szállították a puskát a felkelést szervező katonai bizottságnak, a vörösgárda nyíltan gyakorlatozott, a balti flotta tengerészei népgyűlésen döntötték el csatlakozásukat a felkeléshez, és a végén az ideiglenes kormány olyan helyzetbe került, hogy miniszterelnökének sem autója sem benzinjé nem volt, hogy esetleges segítségért a frontra mehessen, úgy kellett az angol nagykövetségtől kölcsönt kérnie.

Az ideiglenes kormány tehát semmit sem tudott szembeállítani a forradalommal, melyet már csak a bolsevikok ronthattak el, azzal, hogy

nem merik végrehajtani. Az igazán új dolgokat azonban nehéz megcsinálni. Tehát az októberi forradalom nemcsak azért tanulságos számunkra, mert a szubjektív erők és a történelmi determinizmus egész új értelmezésének diadalát jelenti, hanem azért is, mert megmutatta, milyen nehéz megtenni a történelemileg újat jelentő lépést, még akkor is, amikor csak akarni kell. A determinizmus vizsgálatában lényeges mozzanat: milyen nehéz létrehozni a történelmet formáló emberi akaratot. Ezért tartjuk szükségesnek külön fejezetben foglalkozni azzal, hogy a bolsevikok milyen nehezen szánták rá magukat erre a lépésre, még akkor is, amikor már csak akarni kellett. Ebben az esetben ugyanis a habozás legalább olyan tanulságos, mint a determinizmus új értelmezésének kialakítása. Ez a habozás ugyanis azt mutatja, hogy ez az új értelmezés maga is a gyakorlat kényszerítő hatására alakult ki, s másrészt, hogy ez az értelmezés is kiegészítésre szorul: hiába a társadalmi rend teljes felbomlása — a körülmények, melyek között az elnyomottak már nem tudnak élni, az uralkodók már nem tudnak uralkodni —, ha nem lett volna erő a fordulat végrehajtására, akkor következhetett volna anarchia, pusztulás is, amiből — mivel a társadalomnak élnie kell — végül mégis a régi nőhetett volna ki, hogy az elnyomottak mégis élni, az uralkodók uralkodni tudjanak, mert élni muszáj.

2.

A februári forradalomra senki sem készült föl. Néhány ezer munkás sztrájkjaként kezdődött, majd úgy látszott, tüntetésükkel le is zárult. Forradalom akkor lett belőle, amikor a katonaság megtagadta, hogy a tüntetők közé löjön. A változásra és a hatalom átvételére azonban senki sem készült föl. Ennek következménye lett a kettős hatalom, az ideiglenes kormány és a szovjetek párhuzamos létezése. (A történelmi események nem eléggé méltányolt mozzanata, hogy a szovjetek hatalma mindjárt a februári forradalom után nagyobb volt, mint gondolnánk — kezdetben a kormány egyetlen táviratot sem küldhetett el a szovjetek jóváhagyása nélkül.) Lehet, hogy ez még nagyobb megrázkódtatással járt volna, de tény, hogy a szovjetek azonnal átvehették volna a hatalmat. Mint Lenin írta: „Magától értetődik, hogy a szovjetek kezükbe vehették volna, és kellett volna venniük az egész államhatalmat. Ehelyett azonban inkább átengedték a burzsoáziának.”

Nyilvánvaló, hogy ez a tudatos program hiányán múlt, elsősorban annak következménye volt, hogy a szovjetekben akkor még többségben lévő mensevikek és eszerek el sem tudták képzelni a győzelmet, a hatalom átvételét, a szocialista forradalom lehetőségét. E nélkül a hit nélkül elképzelhetetlen a tetre való vállalkozás, tett nélkül, döntés nélkül pedig a dolgok mennek a maguk útján, és önmagától semmi új sem következik. A két forradalom közötti egész átmeneti korszak nem egyéb, mint ennek a hitnek — még inkább a szocialista forradalom szükségessége tudatának — kialakulása, és azok felsorakozása, szervezkedése, akik ennek a hitnek, meggyőződésnek a hatására, erre a történelmi tetre vállalkoznak is.

Az események jellemző mozzanata, hogy ez a hit, meggyőződés milyen nehezen alakult ki, az objektív adottságok és tények, a mind teljesebb szétzúllás és az ideiglenes kormány mind nagyobb tehetetlensége ellenére a végtelen vitákat eldöntő tett mégis olyan nehezen született meg. A szinte mindenütt folyó vitákban az érvek tömegét sorakoztatták fel még a forradalom kísérlete ellen is: nincs többségünk a nép körében; nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy a hatalmat kézbe vegyük; napról napra erősödünk, mért tegyünk fel mindent egy kártyára; ha ellenforradalom jön, igen, de minek kockáztatnánk mi a kezdést; nincs velünk a vasút, a posta; Péterváron csak három napra van kenyér, tudunk-e mi kenyeret adni; a tömegek hangulata még nem érett meg stb. Nem véletlen, hogy Kerenszkij is annyira lehetetlennek tartotta a szocialista forradalom győzelmét, hogy egyenesen kívánta, hogy a bolsevikok fegyveres felkelésre szánják magukat, mert ez lehetővé tenné a leszámolást velük, és az ideiglenes kormány hatalmának megszilárdulását.

Ilyen általános légkörben nem csoda, hogy a bolsevikok is haboztak, ingadoztak. Február előtt Lenin arra készült, hogy Amerikába emigrál, hisz a forradalom úgysem következik be egyhamar. Február és október között, a későbbi események ismeretében és ötven év távlatából, inkább az a kérdés vetődik föl, hogyan habozhattak ilyen sokat. Leninnek alig sikerült kierőszakolnia, hogy kivonuljanak az államgyűlésről. Szeptember 15-én még ilyen határozatot hoztak: „Megbízák a Központi Bizottságnak a katonai szervezetben és a pétervári bizottságban dolgozó tagjait, intézkedjenek, hogy a laktanyában és az üzemekben mindenféle megmozdulást megakadályozzanak”. Alig három héttel a forradalom előtt Lenin kénytelen volt közölni, hogy lemond központi bizottsági tagságáról, mert „gyöngéd célzást kell látnom arra, hogy a KB még csak meg sem akarja tárgyalni ezt a kérdést, gyöngéd célzást arra, hogy el akarnak hallgattatni és azt ajánlják, álljak félre”. Október 10-én (régi naptár szerint) nagy nehezen megszületik a döntés a fegyveres felkelés mellett. (Ezzel az üléssel kapcsolatban csak Reed említi, és az ő megfogalmazásában nem is egészen valószínű, de a hangulatra nagyon jellemző, hogy az ülésen egy munkás kijelentette: „Én a petrográdi proletáriátus nevében beszélek. Mi a felkelés mellett vagyunk. Csináljatok, amit akartok, de egyet mondok nektek: ha megengeditek, hogy a szovjeteket szétkergessék, akkor mi szakítunk veletek.”)

Mindjárt utána a felkelés mellett nyilatkozik az észak-oroszországi szovjet, a Putilov gyár és még sok testület, mégis október 16-án újabb viták kezdődnek, és a KB tagjai tele vannak kételyekkel. Zinovjev kétli, hogy a felkelés sikere biztosítva van. „Elsősorban a vasút, a posta és táviró szervezete nincs a kezünkben.” Kamenyev kijelenti: „A határozat elfogadása óta egy hét telt el. A határozat azt példázza, hogyan nem lehet felkelést csinálni: ezen a héten nem tettünk semmit, csak rontottuk a közhangulatot, ahelyett, hogy javítottuk volna. Az elmúlt hét eseményei azt bizonyítják, hogy most semmi alapja a felkelésnek.” Fenigstein még hozzáteszi: „A fegyveres felkelést technikailag nem készítették elő. Még a főváros sem a miénk. Félig tudatosan a vereség felé haladunk.” Amikor a döntés mégis megszületik, Kamenyev és Zinovjev — aki a párizsi kommün bukásáról cikkezik ezek-

ben a napokban — elárulja a felkelés tervét, Leninnek mégsem sikerül keresztülvinni kizárásukat, és amikor a felkelés győz, magától értetődően ismét elfoglalják helyüket a Központi Bizottságban. A felkelés kimenetele már eldőlt, október 24-én Leninnek mégis ismét sürgetnie kell. Végül aztán a várakozók taktikája győz: szerintük nem kell támadni, ha az ellenség nem támad (később ilyen támadásnak vették a junkerek megjelenését a *Právda* szerkesztőségében). Sőt, a *Právda* már bejelentette a forradalom győzelmét, és Leninnek mégis csak pártfegyelmivel való fenyegetéssel sikerült kieroszakolnia, hogy kezdjék végre lőni a Téli Palotát.

De említhetnénk ennek az ingadozásnak más jeleit is, amelyek között Lenin erélyére volt szükség, hogy az akció mindennek ellenére ne sikkadjon el. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, Lenin álláspontja sem töretlen, nem mentes minden ingadozástól. Igaz, hogy következetesen vallotta a szocialista forradalom lehetőségét, és ezzel minőségileg újat vitt a bolsevikok közé, akik Lenin hazatérése előtt majdnem mindannyian kételkedtek ennek a forradalomnak a lehetőségében (bizonyos adatok szerint e tekintetben csak Trockij állott kezdettől fogva Lenin mellett). Amikor áprilisi hazatérése után kijelentette, hogy a bolsevikok készek átvenni a hatalmat, szinte kinevelték. Egy-egy pillanatra azonban nála is érezhető az ingadozás. Voltak, akik szerint óvatosan haladt a két véglet között, mások meg, ha látták is álláspontjának bizonyos változását (júniusban, júliusban nem egy bolsevik vezető azt gondolta, hogy itt a pillanat a második forradalomra, Lenin azonban ellenezte, a júliusi tüntetés leverése után pedig ő támadta azokat, akik nem akarták megérteni, hogy többé nem lehet alkuozni), akkor ezt a helyzet megváltozásával magyarázták.

Az óvatos haladást és a helyzet változását emlegetők egyszerűen nem számolnak azzal, hogy az oroszországi helyzet alakulását úgyszólván lehetetlen volt figyelemmel kísérni, a bolsevikok is csak a pétervári helyzet alapján hoztak döntéseket. Lenin viszont júliustól október 10-éig még Pétervártól is távol volt. Gyakorlatilag tehát nem is volt lehetősége arra, hogy áttekintse a helyzetet és ennek alapján alakítsa ki álláspontját. Ingadozása, taktikája tehát nem annyira az objektív, mint inkább a szubjektív helyzet következménye, abból ered, hogy úgyszólván minden megfontolás a tett ellen, egy elenyésző kisebbség hatalomátvétele ellen szólt, amikor olyan nagy a kockázat, amikor olyan nehéz még a legközvetlenebb munkatársak megnyerése is, amikor a történelem formálásának legfőbb korlátja a közös akarat kialakításának nehézsége, és minél nagyobb áttörésről van szó, annál nehezebb kialakítani ezt a közös akaratot.

Erre a lenini taktikára jellemző az úgynevezett júliusi napokkal kapcsolatos álláspont. Ezek a napok ugyanis a tömegek olyan anarchisztikus megmozdulását hozták meg, hogy Trockij is életveszélybe került, amikor megnyugtatni próbálta a feldühödött matrózokat, a Központi Bizottság pedig Lenin megfogalmazásában felhívást adott ki, hogy a munkások „a holnapi napon, vagyis július 7-én reggel, vegyék fel újra a munkát”. A bolsevikok visszariadása a tömegek ilyen anarchisztikus megmozdulásától olyan jobbratulódást hozott létre, amilyen balratulódással járt később Kornilov ellenforradalmi kísérletének megüszítésa. És ebben a helyzetben Lenin védekezni kezdett: „Hallatlanul sok szit-

kot és rágalmat szórnak a bolsevikokra a július 3-i és 4-i tüntetés miatt. Már azzal is vádolják a bolsevikokat, hogy „hatalmukba akarták keríteni a várost”, hogy „erőszakkal” akarták megtörni a szovjetek akaratát, hogy „merényletet követtek el a szovjetek hatalma ellen” és a többi. A tények azonban arról tanúskodnak, hogy a bolsevikok, bár a tömegek fel voltak fegyverezve, nemcsak egyetlen városrészt, hanem még egyetlen épületet, egyetlen intézményt sem kerítették hatalmukba (*noha megtehették volna*) és nem kíséreltek meg hatalmukba keríteni.” (Kiemelés B. I.) Csak később fogalmazta meg azt a tételét, hogy júliusban még nem voltak meg a hatalom átvételének föltételei, és ezért a bolsevikok nem akarták reménytelen harcba vinni a népet; az igazság azonban az, hogy a bolsevikok nem voltak felkészülve a hatalom átvételére, méghozzá nem is csak objektíve, hanem szubjektíve sem, abban az értelemben, hogy szükségesnek és lehetségesnek tartásák ezt a hatalomátvételt. Jellemző az is, hányszor változott Lenin álláspontja abban a kérdésben, hogy a szovjetek átvehetik-e békésen a hatalmat. Véleményének többszöri megváltoztatása után még október 1-én (14-én) is ezt írta: „Igen valószínű, hogy éppen most kézbe lehet venni a hatalmat felkelés nélkül.”

A történelem felületes ismerője számára meglepetésként hat, ha valahol rábukkan arra az adatra, hogy Lenin még szeptember közepén is felajánlotta a mensevikeknek, vegyék át a hatalmat, majd a bolsevikok ellenzékben maradnak: „Csak a forradalom békés fejlődésének érdekében — írta —, ennek a történelemben igen ritka és igen értékes lehetőségnek, ennek a rendkívül ritka lehetőségnek a kedvéért mehetnek bele és kell is hogy belemenjenek véleményem szerint a bolsevikok, a világforradalom hívei, a forradalmi módszerek hívei ebbe a kompromisszumba. A kompromisszum abban állna, hogy a bolsevikok, anélkül, hogy igényt tartanának a kormányban való részvételre (ez internacionalisták számára lehetetlen, ha ténylegesen nem valószínű meg a proletariátus és szegényparasztság diktatúrájának föltételeit), lemondanak arról, hogy haladéktalanul felállítsák azt a követelést, hogy a hatalom a proletariátus, a szegényparasztság kezébe menjen át, lemondanak az ezért a követelésért folyó harc forradalmi módszereiről.” Vagy hogy már a hatalom átvétele után kijelentette, hogy a végleges döntést az alkotmányozó gyűlés hozza majd meg. Vagy akár arra, hogy a bolsevikok a győzelem után egymás után tették az engedményeket, körükben tovább tartott az ingadozás, Lunacsarszkij könnyekkel a szemében mondott le tisztségéről, amikor azt hallotta, hogy lövik a Kremlet, Kamenyev és Zinovjev ismét kilépett a KP-ből, több népbiztos lemondott stb.

Ezek a példák is alátámasztják tételünket, mely egészen vulgárisan leegyszerűsítve így hangzik: bizonyos fizikai-biológiai, tehát történelmen kívüli adottságok keretében az ember azt csinál önmagával, történelmével, társadalmával, amit akar. A termelőerők fejlettsége szab bizonyos határt (már a társadalom létrehozásához is kell a fejlettségnek bizonyos minimális foka, fejlett gyáripari árutermelés például magától értetődően nem lehet a gépek föltalálása előtt, az osztály nélküli társadalom határanak átlépéséhez rendkívül fejlett termelőerőkre van szükség stb.), ezen a határon belül azonban sok lehetőség adódik: az ősközösség, a rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitaliz-

mus és szocializmus sémája egyáltalán nem valami fatális, a világ teremtésekor megszabott egyetlen lehetséges út, mint ahogy egyáltalán nem biztos, hogy ha a milliomodik csillagon élő értelmes lények eljutottak az atomkorszakba, akkor csakis ezen az úton juthattak el.

Ezt a határt a termelőerők csak részben szabják meg fizikai akadályként, nagyobb részben azzal, hogy korlátokat állítanak az emberek képzelete, akarata, a történelmi tethöz szükséges összefogásuk elé. Az így megvont keretben az emberek azért nem hoznak létre újat, mert azt nem tudják elképzelni, vagy nem tartják szükségesnek, vagy egyszerűen a hétköznapi megakadályozzák őket abban, hogy összefogjanak létrehozására. Ha így nézzük a dolgokat, akkor az októberi forradalomban egyformán látjuk az ember szabadságának és kötöttségének bizonyítékát, tapasztaljuk a kettősség dialektikáját feltáró elmélet rendkívül gazdag példatárát. A szabadság: a kapitalizmus fejlődésének kezdetén új társadalmat lehetett teremteni. A kötöttség: az új társadalom bevezetésének semmilyen emberek fölötti akadálya nem volt, csak a régi fenntartásában anyagilag érdekeltek ellenállását kellett legyőzni, az új létrehozásában érdekelteknek pedig elképzelhetőnek kellett tartani ezt az újat, tudatosan össze kellett fogniuk létrehozására. De minél nagyobb ez az áttörés a régin, a megszokotton, annál nehezebb elképzelni, annál nehezebb létrehozásához összefogni. Az, hogy 400 000 bolseviknak sikerült új irányt adni 160 millió ember országának, a történelmileg új tett lehetőségét igazolta. Az, hogy erre a tetre olyan nehezen szánták rá magukat, a történelmileg újat teremtő első lépés nehézségéről tanúskodik.

Elméletben is nehéz volt eljutni ehhez az újhoz, hisz az egyetlen reálisnak tűnő, hétköznapi tényekkel alátámasztott kép róla az, amit a marxizmus adott — más elképzelés egyáltalán nincs, vagy már az első lépéseknél elbukik a realitás előtt —, a marxi tan viszont a fejlettség csúcsát tartja szükségesnek ahhoz, hogy bevezessék. A gyakorlatban még nehezebb eljutni ehhez az újhoz, hisz a jövő teljesen ködös, bizonytalan, a mában csak a veszélyek látszanak. Ezért csak 50 év távlatából tűnik furcsának, valójában teljesen érthető, hogy a bolsevikoknak is mankókra, önmaguk meggyőzését és mások megnyerését szolgáló érvekre volt szükségük, hogy ezt az újat egyáltalán lehetségesnek tartsák.

Egyik ilyen önmegnyugtató, másokat mozgósító érv volt a világforradalom. Önmegnyugtató része: az orosz forradalom csak elindítója a világforradalomnak. „És az orosz szovjetek — az orosz munkások és szegényparasztok szövetsége — írta Lenin — nem állnak egyedül, amikor a szocializmus felé tesznek lépéseket. Ha egyedül lennének, nem birkóznánk meg ezzel a feladattal.” De nincsenek egyedül, mert készül a világforradalom: „A nemzetközi helyzet egyre inkább összebonyolódik, nincs más kivezető út, mint a munkás-világforradalom, amelynek útján most Oroszország más országok előtt az élen halad, de amely nyilvánvalóan (sztrájkok, lövészárk — barátkozás) Németországban is érlelődően van.” Másokat mozgósító része: Oroszországnak feladata van a világforradalom iránt: „Nincs helye többé kételemeknek — mondta Lenin. — A proletár világforradalom küszöbén állunk. És mivel a világ proletár internacionalistái között csak mi, orosz bolsevikok élvezünk viszonylag igen nagy szabadságot, csak ne-

künk van legális pártunk és vagy két tucat újságunk, csak mi vagyunk olyan helyzetben, hogy forradalmi időben a mi oldalunkon vannak a munkás- és katonaküldöttek fővárosi szovjetjei, a néptömegek többsége, ránk igazán lehet és kell is vonatkoztatni a mondást: akinek sok adatott, attól sokat követelnek.” És: „A bolsevikoknak nincs joguk megvárni a szovjet kongresszust, kötelesek azonnal kézbe venni a hatalmat, mert ezzel megmentik a világforradalmat is.”

A másik ilyen érv a szocializmus kérdése. A bolsevikok nem akarják közvetlenül bevezetni a szocializmust: „A munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek nem azért kell kézbe venniük a hatalmat, hogy közönséges burzsoá köztársaságot hozzanak létre, vagy hogy valóra váltsák a közvetlen áttérést a szocializmusra. Ez nem lehetséges. Hát akkor miért? Azért kell kézbe venniük a hatalmat, hogy megtegyék azokat az első konkrét lépéseket a szocializmusra való áttérés felé, amelyeket meg lehet és meg kell tenni” — mondotta Lenin az OSZD/b/MP májusban tartott összoroszországi konferenciáján, aminek hatására bekerült a határozatba is: „Az oroszországi proletariátus, amely Európa egyik legelmaradottabb országában, egy óriási kisparaszti lakosságú országban működik, nem tűzheti ki céljául a szocialista átalakulás azonnali végrehajtását.” Másrészt: csak azért akarják bevezetni, mert más megoldás nincs: „Egy helyben állni nem lehet a történelemben általában, különösen nem lehet háború idején. Vagy előre kell menni, vagy hátrafelé. A huszadik század Oroszországában, mely forradalmi úton kivívta a köztársaságot és a demokráciát, lehetetlen előbbre jutni anélkül, hogy ne haladnánk a szocializmus felé, anélkül, hogy ne tennénk lépéseket a szocializmus felé.”

De ilyen megnyugtató, másokat meggyőző érv volt több is: ez nem anarchia, nem zendülés, nem államcsíny, polgárháború pedig nem is lehet. Hogy milyen nehéz volt a forradalmi tethöz szükséges nézetek kialakítása, milyen bonyolultan alakultak ezek a nézetek, a legjobban kimutathatjuk a háború kérdésében. Itt mutatkozik ugyanis meg, hogy a döntéshez szükséges akaratok formálásában sok olyan szempont is szerephez jut, amelynek alapjában véve semmi köze a társadalmi problémákhoz. Ebben az esetben a nemzeti szempontokra gondolunk. Nem vitás ugyanis, hogy a bolsevikok kezdettől fogva a háború ellen voltak. Ugyanakkor azonban kezdettől fogva védekezniük kellett — és védekeztek is azzal a váddal szemben, hogy a németeket segítik, hogy Lenin egyszerű kém, hogy különbékét akarnak a németekkel stb. A forradalom ellen ugyanis a legfőbb érv az volt, hogy semmit sem szabad kezdeni, mert akkor az országot elnyeli a német, minden változás előtt meg kell nyerni a háborút, s a legfőbb vád a bolsevikok ellen épp az volt, hogy meg akarják nyitni az arcvonalakat. Ez az érvelés nem is volt hatástalan, amit az is bizonyít, hogy még Plehanov is gyalázatnak minősített mindent, ami gyengítheti a háborús erőfeszítéseket. Nem is szólva arról, hogy a már győztes szovjetben az addigi katonaszökevények iránti viszony kérdésében támadt az első ellentét és a vitát csak úgy kerülték el, hogy a döntést későbbre halasztották. Így aztán az ideiglenes kormány ellen nem volt elég erős érv az, hogy folytatni akarja a háborút, szükség volt arra is, hogy a kormány offenzívája kudarcot valljon, hogy a bolsevikokat akcióra serkentő veszélyé váljon az a lehetőség, hogy Pétervárt átadják a németeknek. A forradalmi

tettet végül nemcsak az a meggyőződés szülte tehát, hogy csak a forradalom vehet véget a háborúnak, hanem az a meggyőződés is, hogy csak így védhető meg az ország, elsősorban Pétervár, a főváros.

A háború azonban csak az egyik tényező volt, amely sürgette a bolsevikokat és ezzel megkönnyítette számukra a döntést: érveket adott a kezükbe, elsősorban Lenin kezébe. A másik körülmény az ellenforradalom vagy az anarchia veszélye volt. Abban a helyzetben ugyanis mindkettő reális veszély volt. „Vagy előre kell menni vagy hátra” — mondta Lenin. Ez a „hátra” lehet az ellenforradalom: régóta tart már a zűrzavar, térjünk vissza a normális kerékvágásba. S ez a vágy nem is csak a politikusok, tábornokok között jelentkezik, tehát azoknál, akik az ellenforradalmat végrehajthatják, hanem azoknál is, akik ellen az ellenforradalom irányul, a tömegeken is úrrá lehet a fáradság, a nemtörődömség, a vágy, hogy térjenek már vissza a békés, nyugodt hétköznapiak, nem is nagyon fontos, milyen áron, de legyen már ennek vége. A másik veszély az anarchia: ha a tömegek elégedetlensége szakadatlanul növekszik és az elégedetlenség nem kapja meg tudatos irányát, a levezetést, a megoldás, a kiút tudatos lehetőségét, akkor a következmény csakis az anarchia lehet, azzal a közvetlen hatással, hogy a tömegek a bolsevikoktól is elszakadnak. Ennek távlati hatása pedig az ellenforradalom győzelme, mert a társadalom nem hullhat teljesen szét, valaminek meg kell mentenie.

Csak ilyen tudatos megfontolások alapján juthatott kifejezésre az ország teljes felbomlása, a közelgő gazdasági csőd, csak így törhetett föl a sokfajta elégedetlenség, amivel már foglalkoztunk. Mindez ugyanis egyformán lehetett az ellenforradalom és az anarchia hajtóereje. A gazdasági bomlás és az elégedetlenség feltörése nem volt elegendő az új társadalomhoz, szükség volt az új társadalom tudatos akarásának tudatos döntésére, a gordiuszi csomót elvágó fegyveres akcióra. Mondhatnánk úgy is, hogy a háború, a gazdasági bomlás, az elégedetlenség önmagától nem hozhatott volna létre semmit, legfeljebb megsemmisíthette volna a társadalmat; hogy ebből forradalmi tett legyen, arra is szükség volt, hogy a háború, a gazdasági bomlás, az elégedetlenség érv legyen a tudatos megfontolásban, és a tudat részeként, önmagunk és mások meggyőzése által, a forradalmi tett sugalmazója, hajtóereje legyen.

A háború: „Tiszta kapitalizmus, amely tiszta szocializmussá alakul át, sehol a világon nincs és nem is lehet háború idején, de van egy közbülső valami, valami új, hallatlan dolog, mert a kapitalisták között folyó bűnös háborúba belerántott emberek százmilliói pusztulnak el”; ne vitatkozzunk a szocializmusról, amíg milliók halnak meg a háborúban. A gazdasági bomlás: a tömegek nem bírják tovább türelemmel, éheznek, a kormány pedig nem tesz semmit. Az elégedetlenség: „A forradalom idején a vezető pártoktól tetteket követelnek, nem pedig szavakat, harcban aratott győzelmeket, nem pedig szószaporítást. Közeledik az a pillanat, amikor a tömegekben felmerülhet az a vélemény, hogy a bolsevikok sem jobbak a többiekénél, hiszen nem tudnak cselekedni.” (Lenin)

Mindez tehát a tett szükségességét bizonyítja. (Az ember szabad és tudatos lény, semmilyen szükség nem szabhatja meg akaratát, tettét, nem is szólva arról, hogy minden külső kényszerrel szemben mindig

KADAR IX

KADAR X

KADAR XI

KADAR XII

A ₁		B ₁	
14	15	16	17

$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$ 1	1 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
$\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$

	0 1 2 3 4		
		2	
		1	

Az Alekszander Nevszkij c. film egy jelenetének diagramja

szabadon választhatja az öngyilkosságot, mert még a legvéresebb diktatúrák sem tarthatják fenn magukat a többség aktív vagy hallgatólagos támogatása nélkül. Mielőtt azonban valamit tesz, annak a tudatáig kell hatolnia, azt így vagy úgy megfontolja, és minél nagyobb a kockázat, annál kifejezettebb ez a tudatos megfontolás.) De ugyanakkor megadja a győzelem reményét is, ami nélkül szintén nehezen képzelhető el a történelmi tett, mert az ember még végső elkeseredésében is ritkán megy fejfel a falnak, ritkán választja az öngyilkosságot: „Miénk a biztos győzelem, mert a nép már egészen közel van a kétségbeeséshez, mi pedig az egész népek a helyes kivezető utat mutatjuk.” Eyszóval az objektív helyzet alakulása csak érv, szempont volt a tudatos latolgatásban, amelynek hatására a döntést meghozták, s ez a döntés el is maradhatott volna, más is lehetett volna helyette, kevésen múlt, hogy nem lett más.

Csak mindezek után, mindezek hatására született meg a néhány ezer fegyveres ember forradalmi tette, a gordiuszi csomóra lecsapó kard, amely a vitákat eldöntötte, és új irányt adott akkor, amikor az ideiglenes kormány már rég nem tudott semmit sem szembeállítani a forradalommal, amikor már rég csak azon múltott minden: lesz-e a bolsevikokban bátorság a forradalom végrehajtásához. Nem volt tehát semmi fatális nemcsak a forradalomhoz szükséges körülmények — a tömegeket a hétköznapokból kimozdító és ezzel aktivitásra serkentő tényezők — létrejöttében, de még abban sem, hogy a bolsevikok tette szánták magukat, legkevésbé abban, hogy azt sikerült végrehajtaniuk.

Az ember teljesen szabad tette volt ez. A körülmények csak a feltételeket teremtették meg, bár ezek a feltételek létrejöhettek volna a tömegek tudatos, minden külső kényszer nélkül állásfoglalásával is, csak hogy az emberiség előtörténelme alatt a tömegeknek ehhez a tudatos állásfoglalásához a külső körülmények bábáskodás kellett. Ez azonban semmit sem változtat a tényen — csak keretét adja meg —, hogy a történelem formálása az ember szabad, tudatos tette (azzal, hogy ez a tudat sok mindentől függ — a kapitalizmus korában már könnyű az ősközösség emberét bekapcsolni a kapitalizmusba, de az ősközösség embere természetszerűleg nem tehetette meg ezt az ugrást). Valahányszor tehát bizonyítékot, érvet keresünk ahhoz a tételhez, hogy az ember szabadon, minden fatalizmus és automatizmus nélkül maga szabja meg történelmét, mindig bátran fordulhatunk az októberi forradalom példájához.

3.

A szabadság és kötöttség dialektikájának felvázolásához sokkal több helyre volna szükségünk, mint amennyi rendelkezésünkre áll. Éppen ezért nem is törekedtünk valamilyen teljességre, mindössze néhány olyan mozzanatot villantottunk fel, ami a további munka alapja lehet. Ennek ellenére mégis foglalkoznunk kell az októberi forradalom még egy vonatkozásával, mert az szorosán kapcsolódik tárgyunkhoz.

Az októberi forradalom tényleg a tömegek megmozdulása volt. Az emberiség történelme azon ritka pillanatainak egyike, amikor tényleg új születik, szinte minden egyes ember aktív részvételével, tudatos

döntése alapján. Kifelé ez a szervezetlenség, zűrzavar látszatát keltette. A forradalom győzelme után ez a szervezetlenség mintha a bolsevikok ellen fordult volna, mintha éppoly tehetetlenné váltak volna, mint az ideiglenes kormány volt. Szinte még ennek a tehetetlenségnek a külső jelei is azonosak voltak: Kerenszkijnek nem volt autója, hogy a frontra menjen, a két hadügyi népbiztosnak, Antonovnak és Dibenkónak, amikor a frontra indultak, hogy megszervezzék a Kerenszkij elleni védekezést, a sofőrrel együtt sem volt annyi pénzük, hogy élelmiszert vásároljanak az útra, és amikor autójuk elromlott, alig tudtak újat szerezni.

A hivatalnokok nem dolgoznak, a vasút nem engedelmeskedik, a fővárosban ezerfajta fegyveres járőr cirkál, nyíltan üléseznek a legkülönbözőbb ellenforradalmi szervek és bizottságok, a pétervári katonák nem akarják elhagyni a várost, hogy megvédjék Kerenszkij előrenyomuló csapataival szemben — „semmit sem tudunk kezdeni az ezredekekkel”, jelentik ki a katonai népbiztosok. „A Szmolnij emberi patakjában nem kevesen voltak azok, akik még haboztak és ingadoztak, még nem döntötték el, hogy a barikád melyik oldalára álljanak. Itt a Szmolnijban mint rotyogó kazánban ez a habozás és ingadozás forrongott és alakult” — írta Berezov, a forradalom szovjet történetírója. A katonai fegyelem teljes hiánya a bolsevikok dolgát is megnehezítette. Kerenszkij egységei harc nélkül nyomulnak előre Pétervár felé, mert a közbeeső helyőrségek szavazással döntenek el, hogy mit tegyenek és leggyakrabban a semlegesség mellett foglalnak állást. (Carszko szelóban ez a semlegesség csak azért borult fel, mert Kerenszkij hibát követett el, amikor engedelmségre akarta kényszeríteni a helyőrséget.) A fővárosban a junkerek harc nélkül elfoglalják a postát, egyszerűen foglyul ejtik Antonovot.

Ez azonban csak látszólag volt olyan tehetetlenség, mint az ideiglenes kormányé, amely képtelen volt bármit is szembeállítani a forradalommal. A látszat mögött azonban az rejlett, hogy minden egyes ember felmérte a helyzetet és így vagy úgy állást foglalt. Reed találoán jellemzi ennek az állásfoglalásnak a hatását. Néha már megmosolyogni való, hogy ennek az állást foglalni akarásnak a hatására Pétervár és Moszkva között minden vasúti kocsiban bizottságok alakultak az élelmiszer beszerzésére és elosztására, ezek a bizottságok rögtön frakciókra oszlottak és végeláthatatlan vitákba kezdtek. Néha azonban sorsdöntő ez. Például, amikor az ezredek gyűlésein megjelentek a népbiztosok és azt mondták: „Ti vagytok az urak, nagy Oroszország a tiétek, akarjátok-e visszaadni nekik?”, és minden egyes katona szinte arcára kiülő erőfeszítéssel igyekezett felmérni a helyzetet, és végül döntött. Vagy amikor a kozákok egy küldöttséget küldtek Leninhez, egy másikat pedig Kaledinhez, s mindkettőtől azt kérdezték: hajlandó-e a kozák nagybirtokosok földjét felosztani a dolgozó kozákok között? Ennek alapján foglaltak állást, aminek a következménye az lett, hogy Kaledin seregei szertefoszlottak és Kaledin főbelötte magát.

Nem tarthatott azonban sokáig az az állapot, amikor minden pillanatban, mindenki tudatosan állást foglal, minden pillanatban döntést hoz. Már a polgárháború napjaiban a szovjet hatalom megszervezésével párhuzamosan, még inkább a polgárháborúban aratott győzelem után, el kellett jönnie annak a pillanatnak, amikor mindenki minden

pillanatban tudatos döntését a sablon, a döntést megkönnyítő, leggyakrabban helyettesítő automatizmus, parancs, utasítás, szervezettség, sőt a tudatos döntéseket nagyjából feleslegessé tevő mindennapos megszokottság váltotta fel. Talán épp ez a szocializmus igazi nagy problémája: a forradalom után is biztosítani a tömegek aktív részvételét, megakadályozni a sablonok kialakulását, amitől már csak egy lépés a bürokratikus megoldások választása. (S ez egyben a szocializmus tragikus nehézsége is: a hétköznapok ilyen tudatosítását csak a kommunizmus tudja elvégezni, a kommunizmus felé haladás azonban mégis minden pillanatban elakadhat, valahányszor a tömegeknek ez a tudatos aktív részvétele a társadalmi ügyek irányításában túlzottan háttérbe szorul.) Október társadalma ezzel a problémával nem tudott megbirkózni; egyrészt nem is volt tudatában és ezért nem tudta tudatosan felvenni a harcot az új akadályokkal, nehézségekkel, másrészt a körülmények sem kedveztek a megoldásnak.

A tudatos állásfoglalás helyébe lépő szervezettség első áldozata az össznépi állam lenini elképzelése volt. A forradalom előtt ugyanis Lenin komolyan vette s a legmesszebbmenően értelmezte az „állam, amely már nem is állam” elképzelést. Többször, több formában hangsúlyozta alapvető álláspontját ebben a kérdésben: „A párt olyan köztársaságért harcol, amely demokratikusabb, proletár-parasztköztársaság, amelyben a rendőrséget és az állandó hadsereget teljesen kiküszöbölik, és általános népfelfegyverzéssel, *egy szálig mindenkit* felölelő milíciával váltják fel; amelyben a tisztviselőket nemcsak választják, de a választók többségének követelésére bármely pillanatban le is válthatják, amelyben kivétel nélkül minden tisztviselő fizetését olyan összegben állapítják meg, hogy ne haladja meg egy jó munkás átlagos bérét, amelyben a parlamenti képviselői intézményeket fokozatosan a nép (a különböző osztályok és foglalkozási ágak, illetve a különböző vidékek) képviselőinek szovjetjei váltják fel, amelyek törvényeket hoznak s egyszersmind végre is hajtják az általuk hozott törvényeket.” (Kiemelés B. I.)

Mindjárt a forradalom győzelme után rádöbbsent azonban, milyen tragikusan nehéz feladat ez: az egész népet akarta bevonni az állam irányításába, s napokig telefonálni sem tudott, mert az alkalmazottak nem voltak hajlandóak dolgozni a népbiztosok kormányának. Később pedig az élet, a társadalom megszervezése közben, a tudatos döntések háttérbe szorulásával együtt az össznépi állam helyét teljesen az apparátus foglalta el, és Lenin forradalom utáni írásai tele vannak panaszszal: az apparátus nem ér semmit, átvettük a cári módszereket, még mindig kevesen vesznek részt az igazgatásban stb.

A tömegek aktivitását, minden ember minden pillanatban tudatos döntését felváltó sablon, automatizmus még a determinizmus itt tárgyalt vonatkozásához tartozik. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódva Október és Lenin tanítása alapján kellene vizsgálni az államelhalás egész kérdéskomplexumát. El kellene gondolkodni azon is, amit a gazdaság bosszújának neveznek — objektíve: miképpen szólt bele a determinizmus problémájába, pontosabban, mennyiben és hogyan szabta meg a továbbfejlődést az, hogy az új társadalom egy elmaradott országban győzött először; szubjektíve: mennyiben volt a fejlődés csú-

csát megkövetelő, Lenin előtti értelmezés visszavágása az a lenini jel-szó, hogy „szocializmus = szovjet hatalom + villamosítás”, és mi-lyen következményekkel járt ez. Végül, az októberi forradalom tanul-ságai alapján meg kellene vizsgálni: milyen esélyei vannak a szocializ-musnak a mai kapitalista országokban. Mindez azonban már nem lehet ennek az írásnak a tárgya.